

Милица Б. Сурла*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Студенткиња ДАС Језика и
књижевности

УДК: 821.111(73)-31.09 Kesey
К:615.869
doi: 10.19090/zjik.2023.207-222
оригинални научни рад

Владислава С. Гордић Петковић**
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за англистику

ТЕРОР И ТЕРАПИЈА У ЛЕТУ ИЗНАД КУКАВИЧЈЕГ ГНЕЗДА: СЛИКЕ ЕЛЕКТРОКОНВУЛЗИВНЕ ТЕРАПИЈЕ У РОМАНУ КЕНА КИЗИЈА И ФИЛМУ МИЛОША ФОРМАНА¹

САЖЕТАК: Роман *Лет изнад кукавичјег гнезда*, објављен пре више од шест деценија, одавно је стекао статус култног, барем када се говори о шездесетим годинама прошлог века у Сједињеним Америчким Државама. Како због своје књижевне вредности, тако и тематског и културолошког значаја, ово дело и даље поставља питања односа хуманог и механичког тако што преиспитује технолошке промене и њихов утицај на људско тело. Кизијев роман настаје као рефлексивна ставова исказаних и у мноштву психијатријске, а посебно социјално-психијатријске литературе, те се стога овај рад бави анализом приказа електроконвулзивне терапије (ЕКТ) у роману *Лет изнад кукавичјег гнезда* и филмског остварења снимљеног по предлошку овог дела. Како бисмо, у светлу културноисторијског тренутка у коме се појављује најпре роман, а потом и филм, сагледали значај овог феномена, а самим тим и везу између електрошок терапије и поменута два наратива, потребно је најпре се осврнути на неколико значајних друштвених фактора, попут контракултуре шездесетих година, антипсихијатрије, ставова самог аутора романа, као и на деловање скупине под називом Веселе Шаљивције (Merry Pranksters) чији је Кизи предводник. У оваквом теоријском оквиру и на основу анализе представљања примене ЕКТ-а може се закључити да је у приповедном свету романа терапија замењена терором. Другим речима, оно што доминира у оквирима оба наратива јесте борба појединца против ауторитарног поретка чији је основни инструмент управо машина која

---

* milicasurla17@gmail.com

** vladislava.gordic.petkovic@ff.uns.ac.rs

¹ Рад је настао у оквиру истраживања на Филозофском факултету у Новом Саду, финансираном од стране Министарства науке, технолошког развоја и иновација.

би требало да омогући опоравак, машина која подстиче развој страха и анксиозности, уместо да донесе оздрављење.

Кључне речи: електрошок терапија, контракултура, антипсихијатрија, технологија, приповедање, фокализација

1. УВОД²

C'est la vie, шта можемо, моде и трендови дођу и прођу, тако ти је то.
(Kizi 2018: 193)

Увођење електронконвулзивне терапије у лечење менталних болести (скраћено ЕКТ; енг. *Electroshocktherapy – ECT*), наилазило је на бурне реакције: бивала је и идеализована, и жестоко критикована, не само зато што су овај вид лечења многи сматрали мучним, па и насилним, већ и због тога што је врло често ЕКТ била коришћена, а неретко и злоупотребљавана, као инструмент терора и као вид демонстрације принципијелности и строгости челника менталних установа. Буран животни век електроконвулзивне терапије (познатије под називом електрошок терапија) обухвата готово пуних девет деценија, а самим тим што је овакав вид лечења у реалном животу наишао на толико контроверзних реакција, било је неминовно да постане један од мотива и у многим уметничким делима, укључујући и књижевна и филмска остварења.

Циљ овог рада јесте да се анализирају видови представљања електроконвулзивне терапије на корпусу који обухвата роман *Лет изнад кукавичјег гнезда* и његову екранизацију, односно истоимено редитељско остварење Милоша Формана, будући да је Кизијево дело један од релевантних примера литераризације мотива електроконвулзивне терапије у америчкој књижевности насталој током шездесетих година XX века. Анализа овог начина лечења биће, дакле, усмерена на изоловане примере његове књижевне, медијске и културолошке контекстуализације. Када се представи присуство контроверзне медицинске процедуре у приповедном свету дела које је доживело и велику читаност и успешну екранизацију, може се доћи до могућег образложења одговора на питање да ли је ЕКТ у роману и филму заиста предочена као вид

---

² Коауторски чланак настао је на основу семинарског рада под називом „Технологија, терор, терапија и књижевност: прикази електроконвулзивне терапије у роману Кена Кизија *Лет изнад кукавичјег гнезда* (1962) и на истоименом филму Милоша Формана (1975)“, припремљеног под менторством проф. др Владиславе Гордић Петковић, у оквиру предмета *Књижевност и технологија*, који је предвиђен студијским програмом ДАС Језика и књижевности Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

лечења у циљу побољшања здравља пацијената психијатријске установе, или је пак у поменутом корпусу наративизована као инструмент демонстрирања моћи медицинских радника над психијатријским пацијентима, односно као вид сејања страха и успостављања поретка хијерархије и доминације у оквиру једне менталне институције. Културолошке контроверзе које проистичу из сагледавања стратегија и ефеката оваквог деловања медицинског ауторитета одражавају се на болан и упечатљив начин у књижевном делу, које самом својом природом налаже да се нарација успостави као вид легитимизације индивидуалне перцепције (Гордић Петковић 2009: 22).

Када се говори о самом настанку електрошок терапије и њеној примени у Сједињеним Америчким Државама, неизоставно се морамо осврнути на друштвено-историјски контекст у коме се овај вид терапије јавља и проблематизује. Дочекан са великим ентузијазмом, демонизован и маргинализован са, чини се, још већим, овакав вид терапије наишао је на опречна мишљења како стручне јавности, тако и лаика. Док је једна група експерата сматрала да ЕКТ треба оставити у прошлости и у негостољубивим просторима психијатријских установа, па чак и да би ЕКТ требало изоставити из повести о славној прошлости цивилизацијског напретка, други ову терапију називају „пеницилином психијатрије“ (Shorter & Healy 2007).

Технолошка револуција с краја XIX и почетка XX века утицала је на то да електрична струја постепено постане неизоставан део функционисања и развоја америчког друштва, а ни медицина, укључујући и психијатрију као једну њену грану, није била поштеђена такве врсте електрификације. Свет је са одушевљењем дочекао електричну енергију, пружајући снажну подршку сваком напретку, па тако и имплементацији ове и овакве енергије у свакодневицу. Електрична машина представља отелотворење капиталистичког извора моћи – струје – како метафорички, тако и буквално, сматрају Ниланд (Kneeland) и Ворен (Worren) у студији *Психијатрија на тастер (Pushbutton psychiatry, 2008)*, прегледу историје електроконвулзивне терапије. Феномен електроконвулзивне терапије аутори виде као предодређен западним патријархатом, капитализмом и савременом технологијом, будући да је појава струје крајем XIX века наишла код Американаца на одушевљен пријем на какав ће наићи и феномен аутоматизације средином XX века; стога је посебна пажња одувек придавана односу између електричне енергије, машине и људског тела (Kneeland & Worren 2008).

Половином XIX века реч „електротерапија“ већ доминира медицинском терминологијом; крајем овог столећа медицинска нега постаје масовно доступна, па тако и она заснована на електрици (Kneeland & Worren 2008). Шортер (Shorter)

и Хили (Healy) (2007), један психијатар а други историчар, у књизи под називом *Шок терапија: Историја електроконвулзивне терапије у лечењу менталних болести* (*Shocktherapy: a history of electroconvulsive treatment in mental illness*) указују на то да је ЕКТ у једном тренутку свог успона сматрана „важном, одговорном и поузданом терапијом која заслужује да буде распрострањена“ (Shorter & Healy 2007). Зашто је онда такав вид терапије праћен контроверзом и стигмом, питање је које ови аутори постављају, сматрајући да се одговор на питање да ли је оправдано оспоравати ЕКТ крије управо у сагледавању њене историје (Shorter & Healy 2007).

Ниланд и Ворен описују другачије разлоге развоја електрошока: не само да се америчка појава за ЕКТ-ом током четрдесетих и педесетих година прошлог века може посматрати као наставак опседнутости електричном енергијом и аутоматским уређајима, или као соматско решење настало у доба соматизма, већ се један од прагматичних разлога популарности овог метода лечења крије и у фактору недостатка медицинског особља, будући да је за терапију инсулином или Метразолом (кардијазолом) било потребно далеко више стручног особља него за третман електрошок терапијом (Kneeland & Warren 2008).

2. ОСВРТ НА ИСТОРИЈУ ЕЛЕКТРОКОНВУЛЗИВНЕ ТЕРАПИЈЕ У СЈЕДИЊЕНИМ АМЕРИЧКИМ ДРЖАВАМА

Читаоцима *Лета изнад кукавичјег гнезда* (1962) Кена Кизија (Ken Kesey) понуђен је преглед настанка и пада електрошок терапије на свега неколико страница у оквиру којих Хардинг, дугогодишњи пацијент психијатријске установе у Орегону, открива заинтересованом новајлији Мекмарфију „мале тајне из историјата електрошок терапије“ (Kizi 2018: 194):

А знаш како је уопште неко дошао на идеју за тако нешто? Е па види овако: једном су два психијатра из само њима познатих, перверзних разлога отишла да обиђу једну клинику, и тако ти они, између осталог, виде како убијају стоку једним ударцем маљем међу очи (Kizi 2018: 193–192).

Два психијатра, о којима Хардинг говори, јесу Уго Черлети (Ugo Cerletti) и Лучио Бини (Lucio Bini), који 1937. године, након експериментисања на свињама, долазе до закључка да електрошок терапија може бити од помоћи у лечењу душевних болести. Након Черлетијеве претпоставке да управо конвулзије изазване електрошоковима имају позитивно дејство на менталне болести, ЕКТ почиње да се развија и примењује. Нису Черлети и Бини, међутим, били први који су лечили менталне болести изазивањем конвулзије: било је примене ове технике

и пре њиховог експеримента, будући да се веровало да постоји веза између схизофреније и епилепсије, те су на основу такве претпоставке конвулзије изазиване инјекцијом, најпре канфора, а потом кардијазола (Munjiža 2011). Наравно, не треба занемарити још један вид терапије, који се понекад и комбиновао са ЕКТ-ом, а настао је пре њега – у питању је лечење менталних болести инсулином, које се уводи у Бечу 1935. године, а састојало се из изазивања хипогликемичке коме (Munjiža 2011).

Познато је да је прва терапија електрошоком изведена априла 1938. године у Риму, а самом третману присуствовали су Черлети и Бини (Kneeland & Warren 2008). Било је потребно неколико година да се терапија електрошоком почне упражњавати широм света – крајем тридесетих и почетком четрдесетих година, терапија електрошоковима муњевито се проширила у готово сваки кутак планете (Shorter & Healy 2007): о првој која је спроведена у Италији постоје прецизни записи, па је познато како је третман изгледао. Не постоје прецизни подаци о датуму прве електрошок терапије у Сједињеним Америчким Државама али се може оквирно рећи да је изведена или крајем 1939. или почетком 1940. године (Kneeland & Warren 2008; Shorter & Healy 2007), што имплицира да је електрошок и званично стигао у САД већ почетком четрдесетих година. Аутори *Шок терапије* кажу да је ЕКТ постала толико распрострањена и популарна да мора бити да је до лета 1940. године „Источна обала прозујала од струје“ (Shorter & Healy 2007: 75). С обзиром на то да су конвулзије у сврху лечења менталних болести биле изазиване на друге начине и пре појаве електрошок терапије, након њеног имплементирања у медицинску праксу остали начини изазивања конвулзија, попут употребе Метразола (кардијазола), постали су превазиђени и стога избачени из употребе. Шортер и Хили наводе да је Метразол изазивао слабије и мање интензивне нападе, а ЕКТ се показала знатно ефикаснијом. Дакле, до касних педесетих година, када је реч о соматским терапијама, ЕКТ остаје ако не једина терапија која се упражњава, онда она која доминира (Shorter & Healy 2007). Муњижа наводи да ЕКТ убрзо постаје „један од најпознатијих терапијских поступака који се у одређеним случајевима одржао до данас“ (Munjiža 2011: 159). Током четрдесетих и педесетих година прошлог века ЕКТ је прихваћена без много спорења и опирања, као само један од многих видова лечења менталних болести, да би током шездесетих година начин лечења електрошоком постао масовно стигматизован (Shorter & Healy 2007).

3. ШЕЗДЕСЕТЕ: КОНТРАКУЛТУРА И ТЕРАПИЈА

„Када се изговори реч ‘шездесете’ може се мислити готово на било шта“ пише Доменик Кавало (Cavallo 1999: 251). Никола Божиловић о контракултури, која се јавља у САД-у шездесетих година прошлог века, пише као о противнику „индустријских вредности“ и критици „технократије“ (Божиловић 2005: 59). Припадници ове контракултуре изражавали су бунт и незадовољство према ономе што се сматрало доминантном културом. Шездесетих година млади почињу да говоре о ономе што им смета, што се коси са њиховим системима вредности, почињу да показују „отворену аверзију према индустрији“ (Божиловић 2005: 59), као и „наклоност према природи“ (Божиловић 2005: 59). Кристијана Сен-Жен-Полен (1999), такође наводи да су шездесете године карактеристичне по супротстављању ономе за шта се залаже и како живи већина, да представљају отпор „култури индустријализованог друштва“ (Сен-Жен-Полен 1999: 5); то су године током којих се против доминантне културе побунила мала група младих, углавном студената (Сен-Жен-Полен 1999). Почетак шездесетих су и време када Кен Кизи објављује свој чувени роман, који је написао док је радио као ноћни стражар у једној психијатријској установи.

„Антипсихијатрија“ је кровни термин за различите школе мишљења којима су припадали психијатри, филозофи и социолози и у Европи и у САД, и умногоме се бави критиком тадашњег система менталног здравља, третмана пацијената, дестигматизацијом особа са дијагнозама. Опалић (2005) наводи да је овај концепт „протресао учмалу атмосферу психијатријских установа касних шездесетих и седамдесетих година“ (Опалић 2005: 69), као и да је у многим својим настојањима то један хуманистички оријентисан теоријски концепт и покрет, те да је између осталог успео и да доведе до тога да се укине електрошок терапија, али и да се психијатрија отвори ка друштву (настанак социјалне психијатрије) и хуманистичким наукама (Опалић 2005).

Чувени Кизијев јунак Рендал Мекмарфи, симбол побуне против ауторитарности и конформизма, пацијентима у Орегонској државној установи обраћа се следећим речима: „Нисте ви лујке у оном фазону стварно. Изненадио сам се како сте сви у ствари нормални. Могу ти рећи да сте много нормалнији од просечне будале која се шета слободно по улици“ (Kizi 2018: 74). Каже и то да медицинска сестра не може да их „бичује, ни да их жари и пали или набија на колац, све је то законом забрањено“; „па нисмо у средњем веку“, додаје потом (Kizi 2018: 77). На неки начин, у тим речима, садржане су одређене антипсихијатријске идеје. Ове идеје доводе до тога да се формирају различите

школе мишљења и у Сједињеним Америчким Државама и у Европи. Сам термин настаје крајем шездесетих година, и користи се до данас, у значењу „специфичног теоријског става, тј. антидогматизма и антипозитивизма наспрам класичне психијатрије“ (Opalić 2005: 59).

У складу са побунама и вредносним системом тадашње омладине, почиње да буја концепт који је утицао на перцепцију друштва када је реч о менталним болестима, третману психијатријских пацијената и њиховим правима: „Антипсихијатријски покрет понекад се изразито непријатељски односио према психијатрији“ (Муњиџа 2011: 164). Како је раније наведено, на медицину, односно психијатрију, одражавале су се друштвене и технолошке промене, како оне које је са собом донела Технолошка револуција, тако и оне које су се догодиле неколико деценија касније, у шездесетим годинама XX века. Муњиџа наводи да је циљ антипсихијатрије био „да се душевном болеснику омогући уклапање у нормално друштво“ (Муњиџа 2011: 164), као и да је антипсихијатријско деловање „усмерено ка смањивању стигме која је пратила људе са дијагнозама“ (Муњиџа 2011: 164). У погледу неких начела која заступају, идеје антипсихијатрије у једном периоду резултирају различитим крајностима, које су временом бујале и јењавале. Муњиџа наводи да је „касније дошло до низа апсурдних појава и терапијских поступака, који су се називали антипсихијатријским“ (Муњиџа 2011: 164). Свакако, одређена залагања и идеје антипсихијатријског усмерења значајно су утицале на друштвене промене, од којих су неке уочљиве и данас: између осталог, овај терапијски приступ залаже се за укидање електрошок терапије (Opalić 2005). Наиме, касне шездесете и седамдесете године време су у ком до изражаја долази борба за права пацијената, време у ком је видљиво настојање да се постигне деинституционализација психијатријских установа, те се консеквентно смањује употреба електрошок терапије. Антипсихијатрија је имала разнородне представнике, у зависности од конкретних идеја за које су се залагали, а било их је и у Америци и у Европи. Један од најпознатијих свакако је француски филозоф Мишел Фуко (Michel Foucault), творац капиталног дела *Историја лудила у доба класицизма* (1961, фр. *Histoire de la folie à l'âge classique*); важан допринос пружили су британски научници Роналд Дејвид Ленг (R. D. Laing) и Дејвид Купер (David Cooper), који је сковао термин „антипсихијатрија“, док су у Сједињеним Америчким државама психијатар Томас Саз (Thomas Szasz) и Ервинг Гофман (Erving Goffman) (према Opalić 2005; Kneeland & Warren 2008; Shorter & Healy 2007).

4. КЕН КИЗИ И ВЕСЕЛЕ ШАЉИВЦИЈЕ

У јуну 1964. године аутобус назван „Даље“ (енг. *Further*, првобитно написано *Furthur*) започео је своју руту из Ла Хонде у Калифорнији ка Њујорку. За воланом је седео Нил Кесиди, а у аутобусу била је скупина која је себе називала Веселим Шаљивцијама (енг. *Merry Pranksters*), са Кеном Кизијем на челу ове експедиције. Када пише о Кизију и Шаљивцијама, Доменик Кавалџо истиче да су „путовање (енг. *trip*) Веселих Шаљивција и њихове есид тест журке били генеза контракултуре“ (Cavallo 1999: 112). Јасно је да је некадашња Бит генерација служила као инспирација овој скупини, а посебно чувени Керуаков роман *На путу*, те су са собом носили и камеру како би документовали читаво искуство. Сам аутобус Кизи је купио од новца који му је донео прослављени роман првенац (Cavallo 1999).

Кен Кизи открива употребу халуциногене психоактивне супстанце ел-ес-ди (LSD) у студентским данима, када се као волонтер пријављује да учествује у експерименту о њеним утицајима. Том Вулф пише да је Кизи у време кад је био запослен као ноћни стражар у психијатријској установи радио на другом рукопису, али да се саживео са пацијентима, те тако почео да пише књижевни текст инспириран догађајима којима је присуствовао на послу. Писао је и под утицајем есида, да би касније схватао да је већина написаног „смеће“ (Wolfe 1999: 28). Међутим, неке сцене, попут шизофреничних епизода Поглавице Бромдена, биле су „права визија, делић онога што би се могло видети када би се отворила врата перцепције“ (Wolfe 1999: 28). Познато је колико се појам „врата перцепције“, преузет из наслова аутобиографије Олдуса Хакслија (који се, пак, инспирише метафором песника Вилијама Блејка) сматра симболом шездесетих година, а Кизи говори о томе у Би-би-си-јевом документарном филму под називом *The Beyond Within, the Rise and Fall of LSD* (1986). Наиме, сматрао је да се „током раних шездесетих година нешто догодило – ел-ес-ди био је повезан са тим, музика је била повезана са тим, на филму и на сцени појавио се нови покрет“ и да се „можда, једном у току једног века, покрене нешто попут процвата тог века: ел-ес-ди је можда био полен који је пао са њега, али он није покренуо процват, већ је био његов део“ (Kesey 1986).

Кизи јесте био вођа једне групе људи који одбијају да се повинују ригидним, униформисаним нормама тадашњег, у приличној мери конформистичког, америчког друштва. Можда бисмо га могли и назвати једним од „културних револуционара“ (Knapp 2007: 44) који постаје славан захваљујући успеху *Лета изнад кукавичјег гнезда*, романа првенца који критикује америчко

друштво педесетих година прошлог века. Америка је у петој деценији двадесетог века постала „усамљена скупина организованих мушкараца, спремних да понуде своје богатство онима који су исто толико спремни да плате цену конформизма“ (Кнарр 2007: 44). Америчко друштво тада је било технолошко и ефикасно друштво, управо она дехуманизована машина коју је Поглавица називао Системом (енг. *Combine*) (Кнарр 2007). Шалјивције се могу упоредити првенствено са Поглавицом, који успева да побегне из „наоко беневољентног, али манипулативног и бруталног државног система“ (Cavallo 1999: 111). Дакле, сврха ових путовања у својој основи била је врло једноставна – открити шта се то крије у спонтаности, шта откривају отворена врата перцепције, пробити границе конформизма ирационалног (Cavallo 1999).

5. ЕЛЕКТРОКОНВУЛЗИВНА ТЕРАПИЈА ОД РОМАНА ДО ФИЛМА

Шок-собица, господине Макмарфи, то ти је у жаргону ЕСТ машина, Електро-Шок-Терапија. То ти је машиница за коју кажу да обавља у исто време посао и пилуле за спавање, и електричне столице и справе за мучење. То ти је слadak мали поступак, једноставан, брз, безболан, али занимљиво, нико не жели да га понови, нико никада (Кизи 2018: 78).

Лет изнад кукавичјег гнезда име је културног феномена који укључује како истоимени роман, тако и филм, артикулишући побуњени глас једне маргинализоване групе, глас који симболизује људска права и поставља питање шта је хумано, по чему се људско биће разликује од механичког света, може ли хуманост да надвлада аутоматизацију и да избегне ризик техницистичког приступа решавању проблема проистеклих из егзистенцијалних криза појединца. Кизи је нагласио да главни зликовац у роману није озлоглашена медицинска сестра Речид, него Систем (већ поменути *Combine*), а Милош Форман, редитељ филмске адаптације Кизијевог романа, говори исто то: „она је инструмент зла, она не зна да је зла“ (Forman 1997). Луиз Флечер (Louise Fletcher), глумица која је одиграла лик сталожене и хладнокрвне медицинске сестре Речид, своју јунакињу види, сасвим једноставно, као људско биће (Fletcher 1997). Глумица Сара Полсен (Sarah Paulson) која креира сасвим ново читање сестре Речид у истоименој серији (*Ratched*), говори да је Сестру видела потпуно другим очима док се припремала за улогу: не као антагонисткињу, већ као жртву околности и патријархалног система (Paulson 2020). Мада Сестра Речид свакако управља механизмом једног масивног конструкта који је Кизи осмислио по узору на реалност којој је сведочио, она ни у ком случају није његова покретачка снага: тајна његовог делотворног функционисања огледа се у страху пацијената. На самом почетку и

романа и филма може се приметити да су сви пацијенти нечим уплашени: ни Мекмарфију, а ни читаоцима ни гледаоцима, не нуди се јасно објашњење узрока толиког страха, а нелагода, напетост и устрепталост пацијената више су него приметне. Узрок страха, извор погонске снаге Система, у заплет се уводи суптилно и постепено; најпре се о њему говори тихо, шуто, колебљиво и опрезно, онако како се говори о смрти кад смо сујеверни – ако је не назовемо њеним именом, можда се она неће ни догодити. Електрошок терапија, лајтмотив овог романа и претња које се плаше сви пацијенти, инструмент којим Сестра Речид манипулише и који користи у сврху кажњавања – дакле, више с намером да се заведе терор и постигне дисциплина међу пацијентима него да се терапијом дође до излечења – могао би се сматрати извором енергије која покреће Систем. Као и свака машина, овај систем, овај „комбајн“ (а читалац свестан употребе речи у оригиналу Кизијевог текста не може да не посегне за читавим сплетом асоцијација), мора поседовати главни извор погонске снаге. Дакле, мотор комбајна, машине намењене пољопривредном раду, машине која комбинује три операције, од којих једна подразумева одвајање сламе и зрна, „добро од лошег, употребљиво од неупотребљивог, башка то што се на одељењу раздвајају потенцијално излечиви од шкарта који треба избацити из производног процеса“ (Банковић 2022: 130), оно је што Хардинг описује као „сладак мали поступак, једноставан, брз, безболан, али занимљиво, нико не жели да га понови, нико никада“ (Kizi 2018: 78).

Ауторке студије о метафорама у роману *Лет изнад кукавичјег гнезда*, Елена Семино (Elena Semino) и Кејт Свиндлхерст (Kate Swindlehurst) (1996) наводе да Поглавица „доследно користи поређење и метафоре, које укључују концептуалне метафоре, у чему је скоро све (друштво, болница, лекари, пацијенти, и сам Бромден) машина“ (Semino & Swindlehurst 1996: 150). Банчевић наводи да је перцепција приповедача Бромдена „перцепција машинских стројева, индустријских трака, погона; њиховог програмирања, инсталирања, прецизности, зујања и брујања“ (Банчевић 2009: 58 према Кејси 2004: 13, 31, 34, 38, 44, 45, 56, 85, 89). Осим што је читав текст прожет метафорама које своје извориште имају у механици, у роману постоје примери у којима се могу разазнати последице технолошке револуције у психијатрији, али и друштвене промене које су почеле да се наслућују већ крајем педесетих, а нарочито почетком шездесетих година. Тако Хардинг објашњава Мекмарфију да ЕКТ „данас баш и нема муштерија, ни приближно некадашњим гужвама и гунгули“ (Kizi 2018: 193), али и да се ту не може ништа, јер „моде и трендови дођу и прођу“ (Kizi 2018: 193), те су они „управо сведоци сумрака ТЕШ терапије“ (Kizi 2018: 193). Занимљиво је још и то

да Хардиг наводи сестру Речид као једну од ретких која још увек поштује „стару добру фокнеријанску традицију лечења менталне болести недоношчади ефикасном методом под радним насловом – Пржење мозга“ (Kizi 2018: 193).

Након што Мекмарфи од осталих пацијената први пут добије одговор на питање „Па добро, шта ти раде тамо?“ (Kizi 2018: 78), он се или позива на демократију, или му није јасно како је могуће да терапија толико подсећа на смртну казну електричном столицом (Kizi 2018). Пита се Мекмарфи све оно што се пита и читалац, рецимо: „како то да јавност није дигла цеву јер струјом растурају пацијенте?“ (Kizi 2018: 194); међутим, одговор се углавном своди на Хардингов принцип „*C'est la vie*“: „ти не разумеш баш најбоље јавно мњење у овој земљи – оно увек прихвата најбржи начин за решавање било ког проблема“ (Kizi 2018: 194). Збуњеном Мекмарфију не помаже ни жалба коју шаље

некој званичној политичкој установи у Вашингтону у којој им је сугерисао да мало испитају како то да се дан-данас у државним болницама практикују застареле и опасне методе лечења, као што су лоботомија и терапија електрошоковима (Kizi 2018: 275).

Кавалџо Комбајн назива „наоко беневоолентним, али манипулативним и бруталним системом“ (Cavallo 1999: 111), а „она будала од човека задуженог за пропаганду и везе са јавношћу“ отелотворење је управо тог површинског и суштински лажног утиска о наводној добробити коју овај метод може да донесе, те он „понавља колико је, ето, пресрећан што у душевним болницама нема више ни трага од некадашње грубости“, поноси се „веселом атмосфером“ у установи, помиње и „оне грубости, сву ту бруталност“ из прошлости, поноси се „напретком у кампањи душевне болнице“; па се чак и диви „постигнућима савремене америчке науке“ (Kizi 2018: 18, 35). Сестра Речид, иза свог чувеног стакла, све то посматра и негодује због „садашње попустљиве и толерантне атмосфере, која је, нажалост, овладаола, као нова мода у готово свим установама“ и, за разлику од свог колеге, готово носталгично се присећа раније делотворности Система: „некада, пре само неколико година заправо, ситуација је била знатно другачија“ (Kizi 2018: 35).

Како напредује радња романа, тако и описи третмана електрошок терапије постају подробнији. Најпре Поглавица Бромден говори да су „ти несрећници из шокаре везани за сто у облику крста“ и да им се „шаке пуше од силних удара струје“; затим описује атмосферу у чекаоници у којој се нашао баш са тим „несрећницима“ и говори да се иза „тешких металних врата без натписа, без имена чује жртва како вришти“ (Kizi 2018: 183, 192).

Када Поглавица каже да „осећа мраз дубоко у својој утроби“ (Kizi 2018: 296) немирно ишчекујемо шта ће се догодити, иако слутимо да ћемо на наредних неколико страница читати мучне сцене. Кизи је успео да опише јединствену и веродостојну атмосферу чекаонице: остали пацијенти који чекају у реду труде се да не плачу од страха, неки ипак и плачу, остали се моле богу; ми, заједно са њима, као и у свакој чекаоници – чекамо да их прозову. Као и Мекмарфи и Поглавица, спроведени смо поступно кроз читав процес – од изувања ципела до конвулзија.

Јасан и подробан опис третмана ком је подвргнут Мекмарфи добијамо у тренутку када је тензија у радњи постигнута толико постепено и вешто да и сами желимо што пре да прође, да стиснемо зубе и прегурамо наредних неколико страница романа. Заправо се ради само о једном пасусу, о једној сцени, коју наводимо у целисти:

Сада му на намазане слепоочнице стављају оно чудо што личи на слушалице, ипак је добио круну али од металног трња. Покушавају да прекину његову песму тиме што му у уста стављају комад гуме који мора да чврсто стегне зубима. [...] Окрећу неке прекидаче, машина се тресе, техничар је завршио свој део посла, сада ће све наставити сама машина, односно две механичке, роботизоване, металне „руке“ које прво хватају лет-жице а онда их лагано под напоном примичу оном металу на његовим слепоочницама. За то време он ми намигује и нешто ми неразговорно говори, она гума у устима му деформише речи, али он ми извесно нешто говори, мада не чујем и не разумем. Оне жице су све ближе његовој глави, тачније, ономе металу што му је на слепоочницама. Сада су сасвим близу, појављује се електрични лук, он се кочи, неприродно одскаче од стола, тело му прави „мост“, на столу су му само зглавци и глежњеви јер су за њега чврсто везани, труп му је максимално пропет, цело тело му варнички, комплетно је прекривен варницама као ињем и ледом (Kizi 2018: 298).

Лорен Хобен (Lawrence Hauben) и Бо Голдман (Bo Goldman), сценаристи који су роман адаптирали најпре за позориште, а потом и филм који ће режирати Милош Форман, третман електроконвулзивном терапијом видели су на другачији начин. Поменути сцене приказане у књизи и филму разликује фокализација. Док у књизи информације добијамо од самог наратора, Поглавице, па смо упознати са његовим унутрашњим светом и јединственим виђењем оног спољашњег који га окружује, у филму је тачка гледишта препуштена Мекмарфију, те привиђења и увид у мисли Поглавице изостају. Овакав приказ успоставља битну разлику између прозног и филмског наратива: уочава се да је „ментално стање приповедача увек један од облика било легитимизовања приповедања, било његове делегитимизације“ (Гордић Петковић 2009: 28), а и Кизи нас упозорава на ментално стање приповедача Поглавице – „све ово што ћу вам испричати јесте

истина, истина је чак и ако се није догодило“ (Kizi 2018: 13). Чувена сцена ЕКТ третмана у филму је приказана непосредно, у фокусу су Мекмарфијеве гримасе (игра га Џек Николсон) – крупан план (КП), кадриран од чела до рамена убрзо постаје врло крупан план (ВКП) од чела до браде.

Оваква сцена имала је толико снажан утицај на гледаоце да је једном за свагда утемељила *Лет изнад кукавичјег гнезда* као култни и утицајан филм, у тој мери да се данас у литератури могу пронаћи и подаци о томе како је ова сцена у одређеној мери утицала на јавно мњење у САД када је реч о третману електрошок терапијом – већина испитаника која је гледала *Лет изнад кукавичјег гнезда* одбила је електрошок терапију (McDonald & Walter 2001). Та сцена, „у којој се изводи ЕКТ као метод контроле понашања“, сматра се једном од најутицајнијих негативних приказа електроконвулзивне терапије на филму (Dowman et al. 2005: 85 према Veueretal 1998). Надаље, Чарлс Келнер назива приказ ове сцене чувеним „захваљујући глуми Џека Николсона“, док приказ ЕКТ-а у роману назива „мистичним“ и удаљеним од реалности (Kellner 2005: 220). Шортер и Хили тврде да већина пацијената, али и доктора, избегава овај вид терапије, јер замишљају сцене попут „оне приказане у *Лету изнад кукавичјег гнезда*“, што је велика заблуда (Shorter & Healy 2007: 9). Ворен и Ниланд, пак, сматрају да је најмоћнији приказ електрошок терапије из тог периода садржан управо у роману и филму, те да су ова дела поставила ЕКТ „у центар анти-машинске, анти-технолошке критике времена“, као и да је електрошок „уметност механизованог, безосећајног света; света усмереног само на машину“ (Kneeland & Warren 2008: 64).

6. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Кизијева „врата перцепције“ воде нас до једног света, и удаљеног и блиског, који отвара мноштво путоказа које би требало пратити, или бар то покушати. У таквом свету проширене перцепције постоје и многе могућности читања и тумачења овог текста. Када је у питању историја једног оваквог феномена, *Лет изнад кукавичјег гнезда* и те како представља њен релевантан део, самим тим што поставља универзална питања; питања која муче сваког појединца, а тичу се његовог или њеног права на слободу и права на одбијање да се прилагоде конформистичким начелима. Остати слободан и не повиновати се сили ауторитета, али у том настојању избећи и преваспитавање електрошоковима – то је оно што успева не само Поглавица, који на крају схвата да је све време у себи имао снаге за такав отпор, него и сам Мекмарфи. Симболички речено, и у роману и у филму сама идеја о слободи појединца бива подвргнута електроконвулзивној терапији. И поред примене електрошок терапије, Систем

није успео у покушају да преваспита Мекмарфија, мада он након лоботомије постаје кататоничан: у низу тешких изазова он ипак достиже неку врсту катарзе и успева да сачува своју слободу. Не треба заборавити ни то да Сестра Речид непосредно пре чувене сцене која представља деловање ЕКТ нуди Мекмарфију да се извини и на тај начин избегне третман, што тексту на самом крају даје и тон гротеске, указујући додатно на тенденцију медицинског система да својом ауторитарношћу опонаша поредак заснован на безпоговорној дисциплини и слепом поштовању хијерархије која се не либи отвореног терора. Суптилном и промишљеном интеракцијом двоје супарника, Речид и Мекмарфија, Кизи читаоцу указује да је у наративу романа све време било речи о терору, а не о терапији, те да је технологија служила за мноштво других замисли и намера – под маском лечења скрила се тежња за доминацијом која није презала од употребе екстремних средстава и процедура. Начин на који је ЕКТ приказана у роману и филму у великој мери се може довести у везу са културно-историјским тренутком у коме се оба дела појављују. Стога је у раду понуђен кратак осврт на контракултурне шездесете и однос (анти)психијатрије и ЕКТ-а, али и историјски осврт на почетке примене оваквог лечења менталних болести. Надаље, тема лудила „као последња линија отпора људској глупости и упорна борба племенитих усамљеника“ (Гордић Петковић 2019: 151) доминира и у контексту борбе против конформизма коју воде „племенити усамљеници“ Кена Кизија.

ЛИТЕРАТУРА

- Банковић, Н. Б. (2022). Механичко у роману „Лет изнад кукавичјег гнезда“. *Баштина*, 32(56), 123–132.
- Банчевић, И. (2009). Паноптикони и стаклена звона. *Наслеђе*, 6(14/2), 47–62.
- Божиловић, Н. (2005). Контракултура и хипи покрет. *Годишњак за социологију*, 1, 59–81.
- Гордић Петковић, В. (2009). Лудило и алтернативна нарација. *Наслеђе*, 6(14/2), 21–29.
- Gordić Petković, V. (2019). Alternativna istorija i strategije otpora populizmu u romanu *Luzitanija* Dejana Atanackovića. U Valić Nedeljković, D. (ured.), *Mediji civilnog društva kao alternativa medijskom populizmu, senzacionalizmu i lažnim vestima* (str. 151–162). Novi Sad: Filozofski fakultet. Preuzeto 2.6.2022, sa <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2019/978-86-6065-514-3>
- Dowman, J., Patel, A., & Rajput, K. (2005). Electroconvulsive Therapy: Attitudes and Misconceptions. *The Journal of ECT*, 21(2), 84–87. Preuzeto 2.6.2022, sa <https://doi.org/10.1097/01.yct.0000161043.00911.45>
- Jayanti, V. (1999). *Tripping*. Channel 4.

- Kellner, C. H. (2013). Electroconvulsive Therapy (ECT) in Literature. In Waxman, S., Stein, D., Swaab, D., & Fields, H. (Eds.), *Progress in Brain Research*, vol. 206 (pp. 219–228). Elsevier. Preuzeto 2.6.2022, sa <https://doi.org/10.1016/B978-0-444-63364-4.00029-6>
- Kiselyak, Ch. (1997). *Completely Cuckoo: Making of "One Flew Over the Cuckoo's Nest"*.
- Kizi, K. (2018). *Let iznad kukavičjeg gnezda*, prev. Niketić, D. Beograd: Vulkan izdavaštvo.
- Knapp, F. J. (1978). Tangled in the Language of the Past: Ken Kesey and Cultural Revolution. *The Midwest Quarterly*, 19.4, 398–412. (2008). In Bloom, H. (Ed.), *Ken Kesey's "One flew over the cuckoo's nest"*. Bloom's Literary Criticism.
- Kneeland, T. W., & Warren, C. A. (2008). *Pushbutton psychiatry: A cultural history of electroshock in America* (Updated paperbacked). California: Left Coast Press.
- McDonald, A., & Walter, G. (2001). The Portrayal of ECT in American Movies. *The Journal of ECT*, 17(4), 264–274. Preuzeto 2.6.2022, sa <https://doi.org/10.1097/00124509-200112000-00006>
- McDonald, A., & Walter, G. (2009). Hollywood and ECT. *International Review of Psychiatry*, 21(3), 200–206. Preuzeto 2.6.2022, sa <https://doi.org/10.1080/09540260902747888>
- Munjiža, M. (2011). *Istorijski razvoj psihijatrije: Istorija pristupa duševno poremećenom čoveku i shvatanja o duševnoj bolesti kroz istoriju i danas*. Beograd: Službeni glasnik.
- Opalić, P. (2005). *Antipsihijatrija u socijalno-istorijskom kontekstu*. Beograd: Institut za mentalno zdravlje.
- Ripa, K. (2020). *LIVE Kellyand Ryan*. American Broadcasting Company.
- Semino, E., & Swindlehurst, K. (1996). Metaphor and Mind Style in Ken Kesey's "One Flew Over the Cuckoo's Nest". *Style*, 30(1), 143–166.
- Shorter, E., & Healy, D. (2007). *Shocktherapy: A history of electroconvulsive treatment in mental illness*. New Jersey: Rutgers University Press.
- The British Broadcasting Corporation. (1986). *The Beyond Within, the Rise and Fall of LSD*.
- Сен-Жан-Полен, К. (1999). *Контракултура. Сједињене Америчке Државе, шездесете године: рађање нових утопија*, прев. Трајковић, Ђ. Београд: Clio.
- Forman, M. (1975). *One Flew Over the Cuckoo's Nest*. Warner Bros. Home Entertainment, United Artists.
- Hauben, L., Goldman, B., & Kesey, K. (1997). *One Flew Over the Cuckoo's Nest*. Glasgow: Cinestore.
- Cavallo, D. (1999). *A fiction of the past: The sixties in American history* (1st ed). New York City: St. Martin's Press.
- Wolfe, T. (1999). *Theelectricool-aidacidtest*. New York City: Bantam Books.

Milica B. Surla
Vladislava S. Gordić Petković

TERROR AND THERAPY IN *ONE FLEW OVER THE CUCKOO'S NEST*: PORTRAYAL
OF ELECTROCONVULSIVE THERAPY IN KEN KESEY'S NOVEL AND IN MILOŠ
FORMAN'S FILM

Summary

Given the literary and artistic value, thematic and cultural significance of Ken Kesey's novel and Miloš Forman's film under the name of *One Flew Over the Cuckoo's Nest*, this paper aims at exploring the relationship between the human and the mechanical, reevaluating technological advancements and their impact on humanity presented in both works. Emerging as a glimpse within the field of psychiatric, particularly socio-psychiatric, literature *One Flew Over the Cuckoo's Nest* seems to stand for the symbol of rebellion against the norms of American society of the 1960s and 1970s. In order to explore the significance of this phenomenon and the connection between electroshock therapy and the novel and its film adaptation, it is necessary to reflect on the context in which both works emerge. Factors such as the socio-cultural moment in which the novel and the film emerge; societal factors, such as the counter culture of the 1960s, Antipsychiatry, the significance of the figure of author himself, Ken Kesey, and the group known as the Merry Pranksters, play key role in the analysis which will be provided in this paper. Further, within this theoretical framework, one could draw conclusion that ECT is primarily related to the instrument of fear instead of healing mental illness. Hence, both narratives bear plenty of possibilities when it comes to the reading and interpretation, one of which could be that in these works the idea of freedom itself is subjected to ECT.

Key words: electroshock therapy, counterculture, antipsychiatry, technology, narrative, focalization